

Ладчук Альона,

студентка IV курсу (групи УМЛб-1-22-4.0з), спеціальності «Філологія», освітня програма «Українська мова та література», Факультету української філології, культури і мистецтва Київського столичного університету імені Бориса Грінченка.

Науковий керівник:

В. В. Шкавро, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української літератури, компаративістики і грінченкознавства Факультету української філології, культури та мистецтва Київського столичного університету імені Бориса Грінченка.

УДК 821.161.2-7.09»1940/1950»

ГУМОР І САТИРА В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ 40-50-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розглянуто особливості розвитку гумору і сатири в українській літературі 40–50-х років ХХ століття в умовах радянського тоталітарного режиму. З'ясовано, що літературний процес цього періоду перебував під значним впливом цензури та ідеологічних обмежень, що зумовлювало специфіку творчості письменників і вимагало від них поєднання офіційно дозволених тем із прихованими формами вираження думок. Наголошено, що гумор і сатира функціонували не лише як засоби комічного зображення дійсності, а як багатозначні художні інструменти, здатні передавати підтекст і завуальовану критику суспільних явищ.

Окрему увагу приділено творчості Остапа Вишні, у якій поєднувалися елементи офіційно схваленої ідеології та прихованого осмислення соціальних проблем. Доведено, що за зовнішньою легкістю та комічністю його творів приховується критика бюрократизму, догматизму та окремих негативних явищ радянської дійсності. Підкреслено, що використання сатиричних засобів, алегорій і карикатур давало змогу письменникам опосередковано висловлювати суспільні суперечності, які не могли бути відкрито артикульовані в умовах цензурних обмежень.

Ключові слова: українська література; гумор; сатира; 40–50-ті роки ХХ століття; радянський тоталітаризм; цензура; ідеологічні обмеження; Остап Вишня; алегорія; карикатура; прихована критика; бюрократизм; догматизм.

Постановка проблеми в контексті сучасної філологічної науки. Період 40–50-х років ХХ століття в українській літературі характеризується складними історико-політичними умовами, зумовленими наслідками Другої світової війни, процесами післявоєнної відбудови, посиленням тоталітарного режиму, ідеологічним тиском, цензурними обмеженнями та боротьбою з так званими «націоналістичними ухилами». У цих обставинах художнє слово перебувало під значним контролем, що впливало на тематичний спектр творів, способи художнього вираження та авторську позицію.

Водночас саме в цей період гумор і сатира продовжують функціонувати як важливі форми художнього осмислення дійсності. Вони трансформуються відповідно до умов часу, набуваючи нових смислових відтінків і виконуючи не лише розважальну, а й критичну, компенсаторну та опосередковано протестну функції. Через засоби гумору й сатири письменники отримували можливість у завуальованій формі реагувати на суспільні проблеми, демонструвати ставлення до соціальних явищ і передавати приховані смисли в умовах обмеженої свободи слова.

У сучасній філологічній науці особлива увага приділяється дослідженню сміхової культури як складової художнього дискурсу, зокрема в контексті функціонування літератури в умовах репресивних та ідеологічно контрольованих суспільств. Актуальність дослідження гумору і сатири в українській літературі 40–50-х років ХХ століття зумовлена необхідністю комплексного переосмислення їхніх художніх функцій, механізмів вираження підтексту та ролі як засобів культурного самозахисту.

Тож, проблематика функціонування гумору і сатири в українській літературі означеного періоду є важливою як у літературознавчому вимірі, так і в ширшому

соціокультурному контексті, оскільки дозволяє глибше зрозуміти специфіку взаємодії художнього тексту, автора та ідеологічного середовища.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання означеної проблеми і на які опирається автор. Проблема функціонування гумору і сатири в українській літературі періоду 40–50-х років ХХ століття привертала увагу як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників. Уже в радянський і післярадянський період з'являлися праці, які висвітлювали загальні аспекти розвитку сатиричної та гумористичної прози в умовах ідеологічного контролю. Зокрема, у працях Василя Чечвянського та Юхима Гедзя аналізуються українські гумор і сатира в контексті сталінського терору, що дозволяє окреслити загальні тенденції та соціально-історичні умови їхнього функціонування. У цих дослідженнях підкреслюється подвійна природа сатиричних текстів як офіційно прийнятих форм і водночас інструментів прихованої критики, що є важливою передумовою для подальшого глибшого аналізу.

У контексті вивчення творчості конкретних авторів вагомим є дослідження Остапа Вишні, що представлені в таких працях, як Остап Вишня: Нарис про творчість (1989), де висвітлено основні напрямки творчої діяльності письменника, а також у низці сучасних літературознавчих розробок, які розглядають Вишню як ключову фігуру української сатиричної прози ХХ століття. Дослідження підкреслюють, що Вишня створив власний сатирично-гумористичний жанр «усмішки», який вирізняється характерною мовно-стильовою манерою та здатністю передавати соціальні смисли в умовах обмеженої свободи слова.

Разом із тим більшість наявних праць мають загальнотеоретичний характер і зосереджені переважно на описі творчості окремих авторів або загальних жанрових ознак, не завжди розкриваючи механізми реалізації сатиричного дискурсу саме в умовах ідеологічного тиску 40–50-х років. Також існують праці, присвячені загальним історіографічним питанням української літератури, які торкаються гумору і сатири лише фрагментарно, або досліджують інші історичні періоди розвитку сміхової культури.

Мета статті – проаналізувати особливості використання гумору й сатири в українській літературі 40–50-х років ХХ століття, з'ясувати їхню роль у художньому відображенні соціально-політичної дійсності та культурного життя доби.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням авторських положень. Період 1940–1950-х років в історії Української РСР характеризується складними та суперечливими історико-політичними умовами. Він охоплює на-

слідки Другої світової війни, масштабні людські втрати, руйнування економічної та соціальної інфраструктури, післявоєнну відбудову, а також подальше посилення репресивної політики радянського режиму. У цей час відбувається активна радянська суспільства, зміцнення тоталітарної моделі управління, боротьба з інакодумством і встановлення жорсткого ідеологічного контролю над усіма сферами життя, зокрема культурою і літературою (Баран, 1996).

Політична кон'юнктура безпосередньо визначала напрями розвитку літературного процесу. Після завершення війни радянська влада прагнула не лише закріпити свій міжнародний статус, а й забезпечити внутрішню ідеологічну монолітність. У цьому контексті література розглядалася як важливий інструмент впливу на масову свідомість. Письменники були змушені працювати в межах чітко окреслених ідеологічних настанов, дотримуючись принципів соціалістичного реалізму, який вимагав правдивого зображення дійсності у поєднанні з її «ідеологічно правильним» тлумаченням.

Важливу роль у регулюванні літературного процесу відігравала система цензури, зокрема органи Головліту, які контролювали зміст творів, вилучали небажані фрагменти або повністю забороняли публікацію окремих текстів. У результаті цього в літературі утверджувалися стандартизовані образи, ідеологічно вивірені сюжети та обмежений спектр тем, що часто призводило до зниження художньої різноманітності та появи шаблонності (Белічко, 2003).

У таких умовах особливого значення набувають непрямі форми художнього висловлення, серед яких провідне місце посідають гумор і сатира. Вони стають своєрідним інструментом опосередкованого осмислення реальності, що дозволяє письменникам реагувати на соціальні суперечності, критикувати окремі явища та водночас уникати прямого конфлікту з владою. Сміх у цей період виконує не лише розважальну, а й компенсаторну та маскувальну функції, забезпечуючи можливість вираження прихованих смислів.

Водночас гумор і сатира самі по собі зазнають ідеологічного регулювання. Дозволеним вважається висміювання «дрібних» недоліків суспільства – бюрократизму, неефективності, лінощів, «пережитків минулого» – тоді як критика фундаментальних засад системи є неприпустимою. Таким чином, формується специфічна модель «контрольованого сміху», який має сприяти утвердженню офіційної ідеології, а не її підризу (Даниленко, 2003).

Література цього періоду виконує виразну пропагандистську функцію. Від авторів вимагалася не лише відображати дійсність, а й формувати світогляд читача

відповідно до ідеологічних настанов. У цьому контексті навіть гумор і сатира використовуються як засоби виховання мас, закріплення соціальних норм і підтримки образу «радянської людини». Така функціоналізація сміху призводить до його часткового спотворення, однак водночас стимулює розвиток художніх засобів прямого висловлення – підтексту, алегорії, іронії, езопової мови (Кузьменко, 1998).

Суттєвою ознакою літературного процесу є поліфункціональність гумору і сатири. З одного боку, вони інтегруються в офіційну систему як інструменти ідеологічного впливу, з іншого – залишаються потенційним засобом критичного мислення. Межі між дозволеним і забороненим є розмитими, що змушує письменників постійно здійснювати самоконтроль і використовувати приховані форми комунікації з читачем (Пугач, 2018).

У межах радянської культурної політики сатира формально визнавалася як необхідний елемент соціалістичного реалізму. Вважалося, що вона сприяє виявленню недоліків і їх подоланню. Однак її спрямування було чітко регламентоване: об'єктом висміювання ставали окремі соціальні явища або персонажі, але не сама система. Спроби вийти за ці межі могли спричинити серйозні наслідки для автора, включно з репресіями або звинуваченнями в ідеологічних відхиленнях (Сірук, 2014).

За таких умов художній текст набуває ознак багаторівневості. Поверхневий зміст часто відповідає офіційній ідеології, тоді як глибинний рівень може містити приховані смисли, доступні лише уважному читачеві, який володіє знаннями соціокультурного контексту. Саме тому гумор і сатира цього періоду характеризуються підтекстовістю, багатозначністю та використанням натяків, алюзій і символічних образів (Нудьга, 1961).

Паралельно існує напрям офіційно дозволеної сатири, представники якого зосереджуються на висміюванні другорядних недоліків суспільства. У таких творах об'єктами критики стають бюрократи, недисципліновані працівники, ліниві або неосвічені персонажі. При цьому сама система подається як досконала і така, що здатна виправляти власні помилки. Подібна сатира виконує функцію підтримки ідеологічного балансу та легітимації влади (Марусик, 2002).

У цьому контексті особливо показовою є творчість Остапа Вишні, яка демонструє складне поєднання народної сміхової традиції з вимогами радянської ідеології. Його «усмішки» характеризуються простотою форми, доступністю викладу та водночас глибинною багатозначністю. Використовуючи доброзичливу іронію, автор створює тексти, які на поверхневому рівні відповідають офіційним настановам, але на рівні підтексту зберігають елементи критичного осмислення реальності.

Варто зазначити, що після повернення з ув'язнення стиль Остапа Вишні зазнав певних змін. У його пізніших творах посилюється ідеологічна складова, з'являються елементи пропагандистської риторики, зокрема глорифікація радянської системи, трудового героїзму та колективізму. Об'єкти сатири дедалі частіше подаються як узагальнені негативні типи, позбавлені індивідуальних рис, що відповідає вимогам офіційного дискурсу (Пересунько, 2005).

Водночас навіть у цих умовах зберігаються риси авторського стилю – живість мовлення, фольклорні інтонації, спостережливість і тонка іронія. Це свідчить про те, що навіть у межах ідеологічно контрольованого тексту можливе часткове збереження художньої індивідуальності. Таким чином, творчість Остапа Вишні ілюструє подвійний характер радянської сатири – як інструменту пропаганди і водночас як носія елементів народної сміхової культури.

Подібні тенденції простежуються і у творчості Микити Годованця, який активно використовував традиційні сатиричні жанри – байки, фейлетони, гуморески. Його тексти спрямовані на висміювання «ворогів радянського ладу», що відповідало ідеологічним вимогам часу. Водночас у них присутні елементи народної образності, мовної експресії та художньої виразності, що надає творам певної естетичної цінності (Годованець, 2013).

У фейлетонах і байках Годованця формується чітка система протиставлень між позитивними героями та негативними персонажами, що сприяє закріпленню ідеологічних уявлень про соціальну реальність. Сатира у цьому випадку виконує не лише розважальну, а й виховну та дисциплінарну функцію, формуючи у читача уявлення про соціально прийнятну поведінку (Годованець, 2013).

Отже, аналіз літературного процесу 40–50-х років ХХ століття свідчить про складну взаємодію між художньою творчістю та ідеологічними вимогами. Гумор і сатира в цей період виступають як багатофункціональні явища, що поєднують у собі елементи пропаганди, критики, адаптації та прихованого спротиву. Їхня специфіка визначається умовами тоталітарного контролю, які стимулювали розвиток підтексту, алегоричності та багаторівневості художнього висловлення. У результаті сатира стає явищем, що існує на межі мистецтва і ідеології, зберігаючи водночас потенціал для критичного осмислення дійсності та вираження національної культурної традиції.

Висновки й перспективи подальших розвідок у визначеному напрямі. Гумор і сатира в українській літературі 40–50-х років ХХ століття є складними багатовимірними явищами, що сформувалися під впливом історико-політичних умов

радянського тоталітарного режиму. У цей період літературний процес перебував під жорстким контролем державної ідеології, цензури та інституцій, що регламентували не лише тематику творів, а й їхню художню форму, зміст і способи вираження авторської позиції. За таких обставин гумор і сатира виконували не лише естетичну функцію, а й ставали інструментом адаптації письменників до умов існування в межах дозволеного дискурсу.

Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що гумористичні та сатиричні твори цього періоду характеризуються подвійністю смислів, наявністю підтексту та використанням непрямих форм художнього висловлення. Автори змушені були вдаватися до езопової мови, алегорій, іронії та карикатурності для того, щоб, з одного боку, відповідати вимогам соціалістичного реалізму, а з іншого – зберігати можливість критичного осмислення дійсності. Унаслідок цього тексти набували багаторівневої семантичної структури, де поверхневий зміст часто не вичерпував глибинного авторського задуму.

Особливу роль у розвитку гумору і сатири цього періоду відіграла творчість окремих письменників, серед яких важливе місце посідає Остап Вишня. Його художня манера демонструє поєднання народної сміхової традиції, м'якої іронії та прихованої соціальної критики. Це свідчить про те, що навіть в умовах ідеологічного тиску українська література зберігала здатність до внутрішнього розвитку, художнього оновлення та збереження національної специфіки.

Водночас слід підкреслити, що гумор і сатира в літературі зазначеного періоду не були однозначно опозиційними щодо радянської ідеології. У багатьох випадках вони виконували також пропагандистську функцію, сприяючи формуванню образу «правильного» радянського суспільства та висміюючи «ворожі елементи». Ці жанри існували у межах ідеологічно контрольованого простору, поєднуючи елементи критики та підтримки існуючого ладу.

Отже, гумор і сатира 40–50-х років ХХ століття можна розглядати як явища, що відображають складну взаємодію між творчою свободою та ідеологічним тиском. Вони виступають не лише як художні засоби зображення дійсності, а й як форма культурної адаптації, що дозволяла письменникам зберігати власний голос у межах обмежених можливостей. Важливим є те, що навіть у таких умовах українська література не втратила своєї здатності до осмислення соціальних проблем і збереження елементів національної духовної традиції.

Перспективи подальших наукових розвідок у цьому напрямі полягають у більш глибокому вивченні механізмів функціонування підтексту в гумористич-

них і сатиричних творах зазначеного періоду, а також у порівняльному аналізі творчості різних авторів з метою виявлення індивідуальних стратегій художньо-го вираження в умовах цензури. Особливої уваги потребує дослідження рецепції цих творів сучасним читачем, а також переосмислення ролі гумору і сатири як культурного феномена в контексті розвитку української літератури ХХ століття.

Крім того, перспективним є міждисциплінарний підхід до аналізу проблеми, зокрема із залученням методів історії, культурології, соціології та дискурс-аналізу, що дозволить комплексніше розкрити специфіку функціонування гумору і сатири в умовах тоталітарного суспільства. Це сприятиме не лише поглибленню літературознавчих знань, а й ширшому розумінню культурних процесів доби та їхнього впливу на формування національної ідентичності.

Список використаних джерел

- Баран, В. (1996). Україна 1950–1960-х рр. : еволюція тоталітарної системи. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Белічко, Н. Ю. (2003). Українська книжкова графіка 50–70-х років ХХ ст. *Рукописна та книжкова спадщина України*, 8, 126–141.
- Годованець, А. М. (2013). Особиста бібліотека байкаря Микити Павловича Годованця. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Сер.: Бібліотекознавство. Книгознавство, 3, 196–199.
- Даниленко, В. (2003). Українська інтелігенція як об'єкт репресивної політики сталінського режиму в повоєнний період (1946–1953 рр.). *Проблеми історії України*, 7.
- Кузьменко, В. І. (1998). «Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20–50-х років ХХ ст.» Київ: Просвіта.
- Марусик, Т. (2018). Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція : реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.). Чернівці : Рута.
- Нудьга, Г.А. (1961). Пародія в українській літературі. Київ: Вид-во АН УРСР.
- Пересуньмо, Т. (2005). Лексичні засоби гумору у творах Остапа Вишні. *Українська мова та література*, 15, 26–27.
- Пугач, В. М. (2016). Історія кафедри української мови НДПІ 40–50-х рр. ХХ ст.» *Література та культура Полісся*, 84, 30–36.
- Сірук, Н. М. (2014). Ідеологічний нагляд за культурною сферою України (друга половина 40-х–початок 50-х років ХХ ст.). *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*, 20 (2), 117–121.

References

- Baran, V. (1996). *Ukraine 1950–1960-kh rr. : evoliutsiia totalitarnoi systemy*. Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy.
- Belichko, N. Yu. (2003). *Ukrainska knyzhkova hrafika 50–70-kh rokiiv KhKh st. Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy*, 8, 126–141.
- Hodovanets, A. M. (2013). *Osobysta biblioteka baikaria Mykyty Pavlovycha Hodovantsia. Naukovi pratsi Kamianets-Podil'skoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka*. Ser.: Biblioteko-znavstvo. Knyhoznavstvo, 3, 196–199.

- Danylenko, V. (2003). *Ukrainska intelihentsiia yak obiekt represyvnoi polityky stalinskoho rezhymu v poviennyi period (1946–1953 rr.)*. Problemy istorii Ukrainy, 7.
- Kuzmenko, V. I. (1998). «Pysmennytskyi epistoliarii v ukrainskomu literaturnomu protsesi 20–50-kh rokov KhKh st.» Kyiv: Prosvita.
- Marusyk, T. (2018). *Zakhidnoukrainska humanitarna intelihentsiia : realii zhyttia ta diialnosti (40–50-ti rr. KhKh st.)*. Chernivtsi : Ruta.
- Nudha, H.A. (1961). *Parodiia v ukrainskii literaturi*. Kyiv: Vyd-vo AN URSR.
- Peresunmo, T. (2005). *Leksychni zasoby humoru u tvorakh Ostapa Vyshni*. *Ukrainska mova ta literatura*, 15, 26–27.
- Puhach, V. M. (2016). *Istoriia kafedry ukrainskoi movy NDPI 40–50-kh rr. KhKh st.* *Literatura ta kultura Polissia*, 84, 30–36.
- Siruk, N. M. (2014). *Ideolohichniy nahliad za kulturnoiu sferoiu Ukrainy (druga polovyna 40-kh–pochatok 50-kh rokov KhKh st.)*. *Ukrainska kultura: mynule, suchasne, shliakhy rozvytku*, 20 (2), 117–121.

HUMOUR AND SATIRE IN UKRAINIAN LITERATURE IN THE 1940s AND 1950s

Alona Ladchuk, a fourth-year student, majoring in 'Philology', specialising in 'Ukrainian Language and Literature', at the Faculty of Ukrainian Philology, Culture and Arts, Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University.

This article examines the characteristics of the development of humour and satire in Ukrainian literature of the 1940s and 1950s under the Soviet totalitarian regime. It is established that the literary process of this period was significantly influenced by censorship and ideological restrictions, which determined the specific nature of writers' work and required them to combine officially permitted themes with veiled forms of expression. It is emphasised that humour and satire functioned not only as means of comically depicting reality, but as multifaceted artistic tools capable of conveying subtext and veiled criticism of social phenomena.

Particular attention is paid to the work of Ostap Vyshnia, which combined elements of officially sanctioned ideology with a veiled exploration of social problems. It is demonstrated that behind the apparent lightness and humour of his works lies a critique of bureaucracy, dogmatism and certain negative aspects of Soviet reality. It is emphasised that the use of satirical devices, allegories and caricatures enabled writers

to indirectly express social contradictions that could not be openly articulated under conditions of censorship.

Keywords: Ukrainian literature; humour; satire; 1940s–1950s; Soviet totalitarianism; censorship; ideological restrictions; Ostap Vyshnia; allegory; caricature; veiled criticism; bureaucracy; dogmatism.